

HALAÇLAR VE HALAÇÇA

MEHMET ÖLMEZ

1. HALAÇLAR

Günümüzden yaklaşık 25 yıl önce Alman bilimadamı G. Doerfer'in dikkatleri çekmesiyle o güne kadar dilleri açısından sıradan bir Türk halkı oldukları, Azericenin bir ağzını konuştukları düşünülen Halaçlar ve dilleri Türkdilbilim araştırmalarında önemli bir yere sahip oldu. Buna göre Halaçlar bir Azerî halkı olmadığı gibi dilleri de Azericenin bir ağzı olmayıp Eski Türkçeden de eski özellikler gösteren bir Türk dilidir.

Tarihte Halaçlara ilk değinenler İslam coğrafyacıları olmuştur. 9/10. yy. kaynaklarına göre Halaçlar Seyhun'un bu yakasında, Afganistan'da yaşayan göçebe halklardandır. Kışlakları Sır Derya ötesinde, Talas bölgesinde yer alır. H'varezmî'nin *Mafâtiḥ al-'ulûm*'inde Halaç ve Kancına Türkleri Eftalitlerden arta kalan boylar olarak gösterilir. Bu verilere dayanan Marquart da bugün için pek kabul görmeyen görüşler öne sürmüştür. Ona göre Halaçlar bir Hint-Avrupa boyu, Saka'lardan arta kalan, Türkleşmiş bir halktır.

Nizamu'l-mülk de *Siyâsetnâme*'sında¹ Selçuklular döneminde Alptegin'in Sebüktegin'i vergi toplamak ve ilişkileri geliştirmek amacıyla Halaç ve Türkmenlere gönderdiğini belirten açıklamalara yer verir. Bu veri de Halaçların Türklüğü için bir işaret sayılır.

Bir Özbek boyunun adı da Rus harfleriyle *Galaçi* olarak yazılmaktadır. Bunların adı da Halaçların yaşadığı bölgeden alınmış olabilir.

Bugünkü Halaçlar ise Orta İran'da, Tahran'ın 200 km. kadar güney-batısında, Sultanabad ile Save (Hamadan ile Kom arası) arasındaki bölgede yaşamaktadırlar. Yaklaşık 46 köyde Halaçça konuşulmaktadır. Doerfer'in 1991'de yayımlanan (okunuşu 1987) bir bildirisinde 24 000 kişinin Halaçça konuştuğu kaydedilmektedir. Halaçların gerçek sayısını tahmin etmek ise oldukça güçtür, bir kısmı Azerice, bir kısmı da Farsça konuşmaktadırlar. Özellikle genç nesilden Halaçça konuşan sayısı yok denecek kadar azdır. Dr. Cevat Heyet'in 1988'de *Varlık*'ta

¹ Aslı Arapça olan bu kitap ve yazarın adı ülkemizde genellikle Türkçeleşmiş Arapça söyleyişle göre *Nizâmü'l-mülk* ve *Siyâsetnâme* olarak okunup yazılmaktadır. Biz burada kitabın yazıldığı dildeki yazımını yeğledik.

çıkan bir yazısında ise köy sayısı 57, konuşan sayısı 30 000 olarak gösterilmektedir.

2. HALAÇÇA

Halaççadan ilk söz eden büyük Türk Sözlükçüsü Kaşgarlı Mahmut'tur (tam yazımıyla *محمود الحسين الكاشغري* Maḥmūd al-Ḥusayn al-Kāşgarī). Halaçları *Argu* olarak adlandıran ve tanıtan MK onların dillerinden örnekler de vermektedir. Bu örneklerin çoğunluğu bugünkü Halaççayla uyusmaktadır.

İkinci olarak İrani dillerin uzmanı olan V. Minorsky Halaççayı fark etmiş (1906) ve Halaççadan malzemeler toplamıştır (1917). Bu malzemelerini ise ancak 1940'ta yayımlayabilmiştir.

Üçüncü olarak M. Mogaddam Halaçlar ve Halaçça üzerine çalışmış, malzemelerini de 1950'de yayımlamıştır. Mogaddem'in özellikle dönemi için oldukça önemli olan çalışması ne yazık ki dikkatleri pek çekmemiştir.

L. Bazin'in 1969'daki çalışmalarına koşut olarak G. Doerfer ve öğrencisi S. Tezcan bu konuda çalışmaya başlamış olup, günümüzde de bu çalışmalarını sürdürmektedirler.

Minorsky'nin malzemesi tümüyle öz Halaç sözlerinden oluşmamaktadır. Bir kısmı da komşu Türk dillerine, örn. Azericeye aittir. Halaççanın yeniden keşfi, denilebilir ki Doerfer'in kendinden önceki verileri karşılaştırmalı Türk dilleri çalışmalarına uygun olarak yeniden ele alıp, değerlendirmesiyle olmuştur. Önce Doerfer'in öğrencileri, S. Tezcan, W. Hesche, H. Scheinhardt 1967'de Halaç bölgesine araştırma/inceleme gezisine çıkmışlar, malzeme derlemişler, ikinci olarak yine Tezcan, Doerfer ve Racabî aynı geziyi yinelemişlerdir.

Doerfer ve Tezcan'ın çalışmalarıyla Halaççanın ses ve sözcük yapısından oluşan en eskicil Türk dilleri arasında yer aldığı ortaya konmuştur.

Doerfer'in Halaççayla ilgili ilk kitap çalışması 1971'de, ikincisi sözlük olarak 1980'de, üçüncüsü dil ve sözcük atlası olarak 1987'de, dördüncüsü de dilbilgisi olarak 1988'de yayımlanmıştır. Yakında yayımlanacak olan *Halaç Halkbilimi Metinleri* de (*Folklore der Chaladsch*) Halaççayla ilgili ilk kapsamlı metin yayımı olacaktır. Bu kitapların dışında yine aynı yazarın Halaçça üzerine çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

3. SEÇME KAYNAKÇA

- BOSWORTH, C.E. 1977. "*Khaladji* 1. History", *Encyclopedia of Islam*. s. 917-918b.
CEVAT HEYET 1988. "Torki-ye Kalaj", *Varlık*, 70.4: 12-24. (Doerfer 1993'e göre)
CEYLAN, E. (1988). *Halaçça Art Zamanlı Sesbilgisi*. (yayımlanmamış çalışma)
DANKOFF, R., A. MANASTER-RAMER. 1982. "Doerfer, Gerhard und Semih Tezcan: Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab). Budapest:

- Akadémiai Kiadó, 1980”, *Wiener. Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. Band 74: 270-280.
- DOERFER, G. 1968. “Das Chaladsch - eine archaische Türkische in Zentralpersien”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 118.1: 79-112. (Türkçesi S. Tezcan, : “Halaçça, Orta İran’da Arkaik Bir Türk Dili”, *TTK-Belleten*, c. 34, sayı 133: 17-58)
- DOERFER, G., W. HESCHE, H. SCHEINHARDT, S. TEZCAN. 1971. *Khalaj Materials*. UAS 115, Indiana University.
- DOERFER, G. 1977. “Khaladj and Its Relation to the Turkic Languages”, *TDAY-Belleten*, s. 17-33.
- DOERFER, G. S. TEZCAN. 1980. *Wörterbuch des Chaladsch*, (Dialekt von Xarrab). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DOERFER, G. 1983. “Халаджский язык - не огузский”, *Советская тюркология*, No. 6: 37-39 (“Xaladjskiy yazık - ne oğuzskiy”, *ST*).
- DOERFER, G. 1987. “Chaladsch, Alttürkisch, Urtürkisch”, *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*. K. Röhrborn, W. Veenker, VSUA 16: 11-16.
- DOERFER, G. 1987. “Eine sonderbare Stelle bei Maḥmūd al-Kāšyarī”, *CAJ*, C. 31.3-4: 199-208.
- DOERFER, G. 1987. “Maḥmūd al-Kāšyarī, Arḡu, Chaladsch”, *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge*, Band 7: 105-114.
- DOERFER, G. 1987. *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*, Kartenband. Wiesbaden, ss. 312-534. (ikinci cilt)
- DOERFER, G. 1987. *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*, Textband. Wiesbaden, ss. 1-311. (ilk cilt)
- DOERFER, G. 1977. “Khaladj 2. Language”, *Encyclopaedia of Islam*. s. 918a-b.
- DOERFER, G. 1988. *Grammatik des Chaladsch*. Turcologica, Band 4, Wiesbaden.
- DOERFER, G. 1988. “Zur Quantität der Vokale des Chaladsch”, *WZKM*.78: 23-73.
- DOERFER, G. 1991. “Göttinger turkologische Forschungen in Iran”, *Türkische Sprachen und Literaturen*. Yay. I. Baldauf, K. Kreiser, S. Tezcan, Wiesbaden, VSUA 29: 103-11.
- DOERFER, G. 1993. “Chaladschica extragöttingensia”, *CAJ* 37.1-2: 33-81.
- ESİM, E. 1972. “Butān-ı Halaç”, *Türkiyat Mecmuası*, C.17: 25-67 + XVII*** levha.
- MINORSKY, V. 1940. “The Turkish Dialect of the Khalaj”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 10.2: 417-439. (Türkçesi: F. Güley, “Halaç Türk Diyalekti”, *TDED*, C. 4.1-2, 1950: 83-106).
- TEKİN, T. (1995). *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*.(ATAUÜ)
- TEZCAN, S. 1972. “Halaçça”, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, yay. S. Çağatay , AÜ, DTCF, 1972: 255-260, Ankara.
- (Aşağıda verilen alfabe esas olarak Farsçanın yazıçevrimini göstermektedir. Yazımızın sonunda, Arap harfli metni aldığımız *Varlık*’ta ise Azericeyi yazmak için kullanılan alfabe yayımcılarca Halaçça için de kullanılmaktadır.)

4. ALFABE VE KULLANILAN YAZIÇEVİRİMİ

ا	= a; ā; ē; ī ā	ط	= t
ب	= b	ظ	= z
پ	= p	ع	= '
ت	= t	غ	= ğ
ث	= s	ف	= f
ج	= c	ق	= k, ğ
چ	= ç	ك	= k
ح	= h	گ	= g
خ	= ħ	ل	= l
ر	= r	م	= m
ز	= z	ن	= n, ŋ
ژ	= j	و	= v; او u, ü, o, ö; ū, ū
د	= d	ه	= h; ا e, a
ذ	= z	لا	= la
س	= s	ی	= y; ای i, ī, ī
ش	= š	ئ	= é
ص	= š	ء	= '
ض	= d, z		

5.1. SESBİLGİSİ

5.1.1. Ünsüzler: Halaççanın Türk dilleri arasındaki yeri konusunda en belirleyici yönü belki de Ana Altayca **p*- sesinin devamı sayılan Ana Türkçe varsayımsal **h*- sesini yaşatıyor olmasıdır. Orta Moğolcada *h*- ve çağdaş Mançu-Tunguz dillerinden Nanaycada *p*- olarak görülen bu ses Türk dillerinde dağınık olarak görülüyorsa da, düzenli olarak yaşadığı tek dil Halaççadır.

ET *aç*- 'açmak' = Hal. *haç*- (Az. *haçar* 'anahtar'); ET *açığ* 'acı' = Hal. *hā^açuğ*; ET *adağ* 'ayak' = Hal. *hadak* (Tuvaca *adag*); ET *ölüm* 'ölüm' = Hal. *helim*; ET *ırak* 'uzak, ırak' = Hal. *hırağ*; ET *in* 'in, mağara' = Hal. *hīⁿ* (Az. *hin*, Trkm. *hīn*); ET *ürüñ*, *yürüñ* 'beyaz, ak' = Hal. *hirin*, *hürün*.

5.1.2. Halaççanın bir başka eskicil özelliği de, bugün çoğu Türk dilinde *y*'ye dönüşen ET söziçi ve sözsonu *-d*-, *-d* ünsüzlerini korumasıdır: ET *bedük* 'büyük' = Hal. *bidik*, *büdük*; ET *bedüt*- 'büyütmek' = Hal. *bidüt*-; ET *bod* 'vücut, beden' = Hal. *bo-d*; ET *adağ* 'ayak' = Hal. *hadak*; ET *adır*- 'ayırarak' = Hal. *hadur*-; ET *ked*- 'giymek' = Hal. *ked*-; ET *küdegü* 'güvey' = Hal. *kidey*; ET *ğudruk* 'kuyruk' = Hal. *ğurduk*; ET *tod*- 'doymak' = Hal. *tod*-.

5.1.3. ET'de çok heceli sözcüklerin sonunda bulunan *-g* ünsüzü ile söziçinde, ek başındaki *-g*- ünsüzü Oğuz grubunda düşerken diğer Türk dillerinde ya korunmuş ya da başka seslere dönüşmüştür. Halaççada yine eski bir özellik

olarak sözsönu -g ünsüzleri korunmuştur: ET *arığ* ‘arı, temiz’ = Hal. *arığ*; ET *açığ* ‘acı, ızdırab; acı, keskin’ = Hal. *hā^açuğ*; ET *ağrığ* ‘ağrı, sızı’ = Hal. *hağrığ*; ET *atlığ* ‘atlı’ = Hal. *hatlığ, hatluğ* ‘atlı, binici’; ET *otluğ* ‘ateşli, yanan, odlu’ = Hal. *hū^otluğ*; ET *katığ* ‘katı, sert; yoğun’ = Hal. *katığ*; ET *sarığ* ‘sarı’ = Hal. *sā^aruğ*; ET *yağlığ* = Hal. *yā^ağluğ* ‘yağlı’; ET *bulğa-* ‘karıştırmak, bulamak’ = Hal. *bulğa-*; ET *belgülüg* ‘belirli, belgeli, açık’ = Hal. *belgülüg*; ET *kağzan* ‘kazan’ = Hal. *kağzan*; ET *kısga* ‘kısa’ = Hal. *kıška*; ET *sıçgan* ‘fare’ = Hal. *sıçga:n*; ET *yalğa-* ‘yalamak’ = Hal. *yalğa-*.

5.1.4. ET sözbaşı *k-* Batı Oğuzcanın Anadolu kolunda, yani Türkçede sadece ön ünlüler komşuluğunda *g-*’ye dönüşürken (çoğunlukla) Azericede ve Türkmencede art ünlülerin komşuluğunda da bu ünsüz ötümlü karşılığı olan *g-* ünsüzüne dönüşmüştür. Halaççada ise ET sözbaşı *k-* ünsüzleri (yazıda *k-/k-*) korunmuştur: ET *keç-* ‘geçmek’ = Hal. *keç-*; ET *kırk* ‘kırk’ = Hal. *kırk*; ET *keçür-* ‘geçirmek, aşırmaq’ = ET *ked-* ‘giymek’ = Hal. *ked-*; ET *küç* ‘güç, kuvvet; zor’ = Hal. *küç* ‘zor; güç, kuvvet’; ET *karın* ‘karın’ = Hal. *karın*; ET *koñ* ‘koyun’ = Hal. *koñ*.

5.1.5. ET sözbaşı *t-* ünsüzü kimi Türk dilinde dağınmak olarak *d-*’ye dönüşürken (özellikle Oğuz grubunda) Halaçça ET *t-* ünsüzünü de korumuştur: ET *talak* ‘dalak’ = Hal. *tā^alak*; ET *tañ* ‘şaşıрма, hayret’ = Hal. *ta:ñ*; ET *tiz* ‘diz’ = Hal. *tiz*; ET *tirig* ‘canlı, diri’ = Hal. *tirri, tirrig*; ET *tok* ‘tok’ = Hal. *tok*; ET *tört* ‘dört’ = Hal. *tüört, töört*.

5.1.6. ET’de görülen ve ince *n* adıyla anılan ünsüz Uygurcada ilk dönemde, özellikle Manici (Maniheist) Uygur metinlerinde *n* olarak görülürken daha sonraki döneme ait eserlerden, özellikle Budacı (Budist) Uygur metinlerinden itibaren *y* olarak görülür. Halaççada ise bu ses, Kâşgarlı Maḥmūd’un Arguca verilerinde olduğu gibi *n*’ye dönüşmüştür: Uyg. (Maitrisimit), MK *qayak* ‘kaymak’ = Hal. *kañak*; ET *qanyu, qayu* ‘nere, ne, hangi’ = Hal. *qā^añu, qāñu*; ET *koñ* ‘koyun’ = Hal. *koñ, kon*; ET (Uyg.) *küy-* ‘yanmak, göyünmek’ = Hal. *ki^en-, küñ-*.

5.1.7. Bunların dışında *b-* ünsüzünün sözbaşında korunduğu görülürken kimi örnekte *v-*, *m-* ve \emptyset olduğu görülür. Söz içinde ise düzenli olarak *-v-*, *-v*’ye değişir.

ET *-ñ-*, *-ñ* ünsüzü kimi sözcüklerde korunurken (*ki^eñ* ‘geniş’ gibi) kimisinde *ya n*’ye, *y*’ye dönüşür, ya da düşer.

ET *s* ünsüzünde ise Halaçça için kayda değer bir ses olayı görülmez. Bunların dışında tek-tük ses değişimleri görülür. Halaççaya uymayan kimi sözcükler ise, örn. *t-* > *d-* değişimi için, ya eski birer alıntı (örn. *dovuşgan* ‘tavşan’ komşu Türk dillerinden?) ya da kullanım sıklığına bağlı olarak açıklanabilir (*dağ* ‘değil’).

5.2. ÜNLÜLER

5.2.1. Halaççanın belirleyici yönlerinden biri de Ana Türkçede var olduğu kabul edilen birincil uzun ünlüleri korumasıdır. Yakutça ve Türkmenceden başka uzun ünlülerin düzenli olarak korunduğu tek Türk dili Halaççadır. Doerfer’e göre ise Halaççada yalnızca bilinen türden ünlü uzunluğu bulunmayıp, olağan uzunluk-

taki ünlülerin yanısıra üçüncü olarak bir de ikiz uzun ünlüler vardır, yani Halaççada *a*, *ā* ve *ā^a* olmak üzere üç tür *a* ünlüsü ve üç tür ünlü niceliği (*quantität*) vardır.

5.2.2. Olağan uzunluktaki ünlülerde kimi geniş ünlülerde daralmalar, veya yuvarlak ünlülerde düzleşmeler görülür: *ö* → *e*, *e* → *i*, *ü* → *i*, *ı* → *i*, *u* gibi. Değişiklik görülen kimi sözcükler ise kısaca şöyle sıralanabilir: ET *bedü-* ‘büyüme’ = Hal. *bidi-*; ET *bıñ* = Hal. *miñ*; ET *yık-* ‘yıkma’ = Hal. *yuk-*; ET *kör-* ‘görmek’ = Hal. *ker-*; ET *öl-* ‘ölmek’ = Hal. *hil-*; ET *kül* ‘kül’ = Hal. *ki-l* vb.

5.2.3. Ana Türkçe şekillerinde uzun ünlü bulundurduğu düşünülen sözcüklerden Halaççalarında ikiz uzun ünlü bulunanlara örnekler: ET *aç-* ‘acıma’ = Hal. *āaçu-*, Trkm. *ācık-* (< **āç-ık-*), Yak. *ās-*; ET *at* ‘ad, isim’ = Hal. *āt*; ET *kar* ‘kar’ = Hal. *kār*; ET *sarığ* ‘sarı’ = Hal. *sāaruğ*; ET *ba-* ‘bağlama’ = Hal. *vā^a-*; ET *yaz* ‘yaz, yaz mevsimi’ = Hal. *yā^az*; ET *ot* ‘ateş, od’ = Hal. *hū^ot*; ET *tor*, *tōr* ‘ağ, balık ağı’ = Hal. *tū^or*; ET *tuz* ‘tuz’ = Hal. *tū^uz*; ET *bēş* ‘beş’ = Hal. *bī^eş*; ET *bēr-* ‘verme’ = Hal. *vī^er-*; ET *kök* ‘gök, gökyüzü’ = Hal. *kī^ek*, *kū^ok*; ET *kēñ* ‘geniş’ = Hal. *kī^eñ*.

5.2.4. Halaççada olağan uzunluğa sahip olan sözcükler ise şöylece sıralanabilir: ET *aş* ‘aş, yemek’ = Hal. *āş*; ET *qal-* ‘kalmak’ = Hal. *qāl-*; ET *sı-* ‘kırmak’ = Hal. *sī-*; ET *sil-* ‘silme, temizleme’ = Hal. *sīl-*; ET *tüp* ‘dip’ = Hal. *dīb* (ayrıntı için bkz. ATAÜÜ).

6. YAPIBİLGİSİ

6.1. **Sözyapımı:** Sözyapımında çok farklılık görülmez. Eylemden eylem yapan ekler hemen hemen ET ile aynıdır, edilgenlik *-l-* ve *-n-* ile (*kesil-*, *hiğul-* ‘yığılmak’, *allan-* ‘aldatılmak’, *sā^anal-* ‘sayılmak’); dönüşlülük *-n-* ve *-l-* ile (*bezen-* ‘süslenmek, bezenmek’, *haçul-* ‘açılmak’, *hüzül-* ‘bozulmak, yırtılmak’); iştaşlık/karşılıklık *-ş-* ile (*buluş-* ‘birbirini bulmak, buluşmak’, *yapuş-* ‘birleşmek, yapışmak’); ettirgenlik *-tUr-*, *-Ur-*, *-zür-*, *-GUr-*, *-GAR-*, *-dAr-* ve *-üt-* ile (*içtūr-* ‘içirmek’, *bidit-* büyütmek’, *yitūr-* ‘kaybetmek’, *emzür-* ‘emzirmek’, *kedgür-* ‘giydirmek’, *yétger-* ‘yetirmek, ulaştırmak’, *kiender-* ‘yakmak’, *keliüt-* ‘getirmek’) ile yapılır.

Bunların dışında eylemlerin çekimininde özellik gösteren *-GU*, *-mA* eklerine de örnek vermek gerekir, örneğin **tod-ğu**: *bo hizüm u hunduvānalar da todğuça ta yēpigem* ‘bu üzüm ve kavunlardan doyuncaya kadar yemek istiyorum’; **-mA**: *ō hiğlamala bizde hūdō-hōfiz šēdi* ‘o bizimle ağlayarak vedalaştı’, *menüm hiğlamam kelmōr* ‘benim ağlamam/ağlayasım gelmiyor’.

6.2. ET’ye özgü kimi eklerin benzer işlevlerde kullanıldığı görülür. Örn. ET *-GAlI* ekinin aynısı olan *-GAlI* ‘-mAk için, -mAYa’ anlamlarıyla yaşar: *bo devriş benā šair sōbet etğali* ‘bu derviş tartışmaya başlıyor’; *boşledi serguzeşt terif etğali* ‘macerasını anlatmaya başladı’.

6.3. Yine ET’de görülen kimi ortaç (sıfatfiil) ekleri de eskicil yapılar olarak Halaççada görülür. Bunların başında ET *-ğlı/-gli*, *-ğuluk/-gülük* ekleri ve Halaçça

karşıtlıkları -Gili, -GULuk sayılabilir: *bo kelgili herler âlmanluğallar* ‘bu gelen kişiler Almandırlar’; *suv sa-tğilu oldum* ‘su satıcısı oldum’; *keçgili yıl* ‘geçen yıl’; *hâygulu’çar* ‘söylemeli’; *bo nâma yazgulu’çar* ‘bu mektup yazılmalı, bu mektubun yazılması gerekiyor’; *dunyâ kermişâdamlar* ‘dünya görmüş/görüp geçirmiş insanlar’.

6.4. Ad Çekimi: Halaççanın eskicil yönlerinden birisini de ad durum ekleri oluşturur. İlgili eki (genitiv) için -ün, -üy ve ĩ görülür: *alünün* ‘elinin’, *neneüyü oğli* ‘senin annenin oğlu’; yaklaşma (dativ) eki Orhon Türkçesinde olduğu gibi +KA ve +A olarak görülür: *alüne* ‘(senin) eline’, *aline* ‘(onun) eline’, *vêrdüm eçik aveziye* ‘keçiyi değiştirmeye verdim’, *keldik şâmâ hevke* ‘akşama eve geldik, akşam için eve geldik’, *vardılar tākka* ‘dağa gittiler’.

Farklı olarak bulunma durumu (lokativ) +çA eki ile kurulur: *şâm istiçe* ‘akşam vaktinde’, *bo herçe üç oğul vâramış* ‘bu adamın yanında üç oğlan varmış’. Ayrılma durumu ise üç ayrı ekle kurulur: +in.dAn (*başündan* ‘başından’), +ĭ.dA, +in.dA: *yârim eşiklerinden hinmiş* ‘yarım kapılarından çıkmış’; *kétünde* ‘ndi’ ‘gerisinden çıkıp geldi’; *hem âçluğda hem âşuğluğda yikinar* ‘hem açlıktan hem de âşıklıktan çekiyor’.

6.5. Eylem Çekimi

6.5.1. Buyruk kipinin çekimi diğer Türk dillerinden ayrıdır: Tekil 1. -dUm/-dAm, 2. -i, -Gil, 3. -tA; çoğul 1. dUK/-dAK, 2. -dUŋ/-dUŋiz, 3. -tAIAr: alta ‘alsın’ vb.

6.5.2. Zaman eklerine gelince, Halaçça edebî bir yazı dili olmadığı için çekimlerde tam bir birlik görülmez. Burada ancak ana hatlarıyla bir-ikisine değinilebilmiştir. Geniş zaman: Tekil 1. -:Um: *o:lum* ‘olurum’, *hocyum* ‘söylerim, derim’; 2. -:üy/-:ün vd.: *var:ün* ‘gidersin’; 3. -:Ur/-:Ar: *var:ur* ‘gider’. Çoğul kişiler 1. -:UmIUz/-:AmIz: *hüy:u’muz* ‘söyleriz, deriz’; 2. -:UyIz/-:Ayiz, -:UnIz; *hat:ayz* ‘atarsınız’ 3. -:UIAr/-:AIAr.

Şimdiki zaman Türkçeye benzer: -Vyōr/-:Vtur, *biliyom* ‘biliyorum’, *hayōrĭn* ‘söylüyorsun’, *kel:iyōr* ‘geliyor’ gibi; bilinen geçmiş zaman -DI ile; öğrenilen geçmiş zaman -:mİş ile; şart çekimi -:sA ile kurulur.

7. SÖZVARLIĞI

Halaççanın sözcük varlığının önemli bir bölümünü yabancı ögeler, Farsça, Arapça (Farsça > Arapça) ve Farsça üzerinden girmiş yabancı sözcükler (Moğolca vb.), diğer komşu İranî diller ve Azericeden girmiş sözler oluşturur. Bunların yanı sıra, hiç bir komşu Türk dilinde görülmeyen, öteki Türk dillerinde yaşamayan sözler de Halaççanın eskicil yönlerini gösterir.

Eski sözcükler: ET *balık* ‘şehir’ = Hal. *baluk* ‘köy’; MK *dağ* (Argu) ‘değil’ = Hal. *dağ*; ET *ba-* ‘bağlamak’ = Hal. *vā^a-*; ET *kisi* ‘kadın’ = Hal. *kişi*; ET *yağ* ‘yağ’ = Hal. *yā^ağ* ve ayrıca *yā^a-* ‘yağ çıkarmak’ (ET \emptyset); ET *küden* ‘eğlence,

toplantı; düğün' = Hal. *küden*; ET *üm* 'pantolon, şalvar' = Hal. *im*; ET (MK) *üt* 'delik' = Hal. *hüt*; ET ün- 'çıkmaq, (bitki) bitmek' = Hal. *hî-* (-n-'siz yalın şekli). ET *süt* 'süt' buradan +*lğ* eki ile Hal. *süt'lğ* 'sütlü'; ET *idiş* 'kap' = Hal. *hidîş*: *suv içgütlük hidîş* 'su içecek kap'.

Yabancı ögeler: *âdem* 'insan' < Far. < Ar.; *âğa* 'bey, ağa' < Far. *ākā* < Mo.; *aķıl* < Far. < Ar.; *bâdam* 'badem' < Far. *bādām*; *bebek* 'bebek' < Az.; *beyen-* 'beğenmek' < Oğuzca (Az.?).; *çağur-* 'şarkı söylemek, türkü söylemek' < Az.; *çidar* 'bukağı (atların ayağını bağlamak için)' < Az. *çidar* < Mo. *çider*; *de'vā* 'dava, anlaşmazlık' < Far. < Ar. vb.

8. METİN²

بالام دشمن یسل چکمیش وطنگه
قره دونقوز بیزو آلیش کمینگه
سعیدوم . محسنوم حریه قاپالدیز
حمیدوم . هرمزوم سنگر توتالدیز
ایران توریاق دشمنلر یئر دق
وطن سؤمگل بورت هر دق
بولت تا گورلهمقه تول یقماز
خلج شیر بالامجان تولکی توفماز
نه نئی سیتی اگر بی کون قوش امسه
تاووشقان هنکمه کیدا پاره یسنه
بئیون قوش اولشیرت کؤکجه طرلان
تاووشقان اولشیرت یترجه اصلان
اوغول بئجرمیشم بیلوم ایلمیش
ساج هرگئنیرمیشم تیشوم تنکئلیمیش
بالامجان های بالامجان . های بالامجان
دخیلم وارمقا الده خوزیستان

*Balam duşman yasal çekmiş va tange
kara doyguz³ bizü almiş keminge
Sa'idüm Muhsinüm harbe kapaldiz
Hamidüm Hurmuzum senger tutaldiz
İrān turpaķi duşmanlār yē ri da-ğ
vaṭan sevmegili yurti heri da-ğ
bulit tā gurlamaķe tōli yağmaz
Halaç şiri balamcān tülki toğmaz
nēney sītī eger bī kūn kuş emse
tavuş ğan hēkmekide parre yēse
beyün kuş olmişarti kōkçe ṭarlān
tavuş ğan olmişarti yē-rçe aşlan
oğul bēcermişem bēlüm eyilmiş
sa-ç hircentirmişem tışüm tēkēlmış
balamcān hay balamcān hay balamcān
dahilem varmakka elde Hūzistan⁴*

Yavrum düşman savaş çığlıkları atıyor,
Said'im, Muhsin'im savaşa katılın,
İran toprağı düşmanların yeri değıl,
Bulut gürlenedikçe dolu yağmaz,
Ananın sütünü eğer bir gün serçe emse,
bugün serçe olmuştu gökte kartal,
Oğul doğurmuşum belim olmuş iki büklüm,
Yavrum yavrum, ey yavrum,

"Kara Domuz" bize karşı pusuya yattıyor.
Hamid'im, Hüzmüz'üm siperleri tutun!
vatan sevmeyen yurdunun eri değıl.
Halaç arslanı yavrum, tilki doğmaz.
tavşan da ekmeğinden bir parça yese,
tavşan olmuştu yerde arslan.
saç ağartmışım, dişim dökülmüş.
yalvarırım, Huzistan elden çıkmasın.

² Metin Dr. CEVAD HEYET'in çıkardığı *Vartlık* dergisinde yayımlanmış, aynı metin G. DOERFER tarafından 1993'te yazıçevrimi ve Almanca çevirisiyle birlikte *CAJ* 37.1-2'de yayımlanmıştır. Elinizdeki metin ~~da~~ çevirisi DOERFER yayımına dayanmaktadır.

³ *doyguz*'daki *kağ* harfinin ses değeri söyleyişte *ğ* karşılığı.

⁴ *yasal çek-* 'savaş çığlıkları atmak', *keminge al-* 'pusuya yattmak', *her* 'er, erkek, insan', *hēkmek* 'ekmek', *beyün* 'bugün', *kuş* 'serçe', *tēkēl-* 'dökülmek'.